

Drie Romeinse potten met
gezichtsmaskers uit de 1ste
eeuw na Chr. Van boven
naar onder: Bodenvondst
Akanthos (Griekenland),
Particuliere collectie.
Bodenvondst Southwark
(Engeland). Collectie London
Museum. Bodenvondst
Woerden (Nederland)
Collectie RMO Leiden

Baardmannen

Eeuwenlang populair drinkgerei

Tekst Sebastiaan Ostkamp en Wil Snip | fotografie Walter Lensink

Steengoedkruiken versierd met baardmaskers zijn in veel variaties gemaakt en hebben door de eeuwen heen niet aan populariteit verloren. Waar dienden deze kruiken voor? En wie of wat moest dit bebaarde gezicht eigenlijk voorstellen? Over de ontwikkeling en symboliek van baardmannen.

Vrijwel alle culturen die in de loop van de geschiedenis de revue passeerden, hebben aardewerk gekend dat op de een of andere wijze de mens verbeeldde. Wanneer mensen over potten spreken, zijn ze ook al gauw geneigd hierop de menselijk maat los te laten. Zo spreekt men over de hals, de schouder, de buik en de voet van een pot. Dit gegeven lijkt universeel. Hoe de mens ‘zichzelf tot een pot vertaalde’ verschilt echter per cultuur. Zo hadden de Egyptenaren kruikjes met daarop een eenvoudig, maar grappig uit de losse hand geboetseerd gelaat. Ze stellen waarschijnlijk de god Bes voor. Deze god had de gedaante van een afzichtelijke dwerg, die altijd met een uitgestoken tong werd afgebeeld. Het was de beschermgod van onder meer (barende) vrouwen en kinderen. Zijn gedaante diende ertoe kwade geesten en andere boze krachten af te leiden en zo weg te houden van wie of wat Bes moest beschermen; waarschijnlijk

ook de inhoud van de flesjes waarop hij op primitieve wijze is weergegeven.

Romeinse gezichtsurnen

In onze streken stammen de oudste potten met daarop een gezicht uit de Romeinse tijd. We kennen deze potten vooral uit graven, waar ze dienden als urn voor de as van een overledene of om bijgiften (voedsel of drank) voor de overledene in te bewaren. Vaak is gesteld dat het gelaat op deze gezichtspotten de overledene voor zou stellen of dat het ook in dit geval zou dienen om kwade krachten af te weren. Dat laatste lijkt gezien de soms uitgestoken tong niet eens zo’n gek idee. In talloze culturen is het uitsteken van de tong een gebaar dat verwijst naar het afweren van het kwade. Daarbij komt dat deze ‘gezichtsurnen’ zeker niet alleen in graven worden gevonden, maar ook wel bekend zijn uit gebruikscontexten. Ze dienden daar waarschijnlijk voor de opslag van voedsel. Het afweren van kwade krachten om voedsel voor bederf te behoeden, was een van de weinige dingen die onze Romeinse voorouders konden doen in een tijd dat koelkasten nog even op zich zouden laten wachten.

Puntneusbaardmannen

De oudste voorstellingen die volgen op de Romeinse periode stammen uit omstreeks 1200, wanneer

Links: Drie puntneusbaardmannen, 1475-1525. Van boven naar onder: Bodemvondst Nederland, herkomst Aken, particuliere collectie. Bodemvondst Aken, herkomst Aken, particuliere collectie. Bodemvondst Raeren, herkomst Raeren, particuliere collectie. Rechtsboven: Jeroen Bosch, ca. 1490, detail uit het middenpaneel van het Antonius-drieluik ('De verzoeking'), Museu Nacional de Arte Antiga in Lissabon.

pottenbakkers in onze streken hoogversierd aardewerk gaan maken. Uit dezelfde tijd stammen ook de eerste voorbeelden van kannen in proto-steengoed waarop menselijke gezichtsmaskers zijn geboetseerd. Bij uitzondering kennen we ook (trechter)bekers van 15de-eeuws steengoed uit Siegburg waarop primitieve gezichten zijn aangebracht.

De kruik lijkt de gebruiker te verleiden tot drinken

Meer algemeen zijn de zogenaamde 'puntneuzen' die omstreeks 1500 ten tonele verschijnen. Op het eerste gezicht lijken het alleen grappige kannen te zijn, waaraan inhoudelijk verder niet te veel waarde moet worden gehecht. Toch is er vermoedelijk meer aan de hand. Om de wereld waarin de puntneuzen ontstonden beter te doorgronden, moeten we ons verdiepen in de wereld waarin ook de thans vermaarde schilder Jeroen Bosch leefde.

Duivels

Voor tijdgenoten van Bosch was het duidelijk dat begeerte de mens afleidde van een godvruchtig leven; begeerte was het werk van de duivel. Gedachten die de mens overvielen om te gaan rusten, eten en drinken of te genieten van andersoortige aardse geneugten - vooral op tijdstippen waarop dit niet geoorloofd was - werden gezien als door de duivel ingegeven verzoeken. Zaken die dienden

ter bevrediging van aardse behoeften werden zo het gereedschap van Satan. In het werk van Bosch wordt deze denkwijze geïllustreerd door de vele duivels in de vorm van zelf handelende objecten van begeerte. Zo zien we duivels in de vorm van een gebraden bout of een grote kruik met poten, waaruit een vloeistof stroomt. Het voorwerp dat het lichaam van deze 'duivel' vormt, was in de dagen van Bosch een algemeen gebruikt type voorraadkruik. Het is daarom een aantrekkelijke gedachte dat ook andere kruiken die gedurende Bosch' dagen werden gebruikt vanuit eenzelfde gedachte kunnen zijn ontstaan. In Aken en Raeren zijn kannen gemaakt die zijn voorzien van een primitief gezichtsmasker. Net als de 'kruikduivel' op het *Antonius-drieluik* van Bosch lijkt een puntneusbaardman, door het erop geboetseerde gelaat, tot zelfstandig handelen in staat. De kruik lijkt de gebruiker als het ware tot drinken te verleiden.

Gulzigheid

Door Jeroen Bosch is *Gula* (gulzigheid, een van de hoofdzonden) verschillende malen uitgebeeld in de gedaante van dikke mensen. Op zijn tafelblad met *De Zeven Hoofdzonden*, nu in het Museo Nacional del Prado in Madrid, zien we Gula verbeeld door twee drinkbroeders bij een tafel. De linker figuur stelt een corpulente vreetzak voor die in zijn rechterhand een drinkkruik houdt. De rechter figuur daarentegen is een zuiplap die gulzig een kan leegslurpt. Zijn kapotte kleding en schoeisel laten zien dat hij door zijn overmatig drinken aan lager wal is geraakt. De kannen waaruit beiden drinken waren destijds algemeen verbreide stukken steengoed vaatwerk en we kennen beide stukken drinkgerei

Links: Drie baardman-
kruiken met eiken- of
rozenranken, 1520-1540.
Overleveringsstukken en/
of bodemvondsten. Boven:
Museum für Angewandte
Kunst in Keulen, daaronder
twee maal particuliere
collectie.
Rechtsboven: 'De wildeman'
van Pieter Breugel. 1566.
Collectie Rijksmuseum
Amsterdam

ook met de puntneusversiering. Onder puntneus-
baardmankruiken komen eveneens varianten voor
waarbij de handen op sprekende wijze op de 'bolle'
buik rusten, wat ook een verwijzing naar Gula lijkt
te zijn. Het lijkt er dan ook op dat we aan puntneus-
baardmannen vooral een moraliserende functie
toe moeten kennen.

Wildemannen

In de vroege 16de eeuw, tijdens de hoogtijdagen
van de puntneusbaardmannen, beginnen steen-
goedbakkers in Keulen met de productie van de
eerste 'echte' baardmankruiken. Deze kannen
worden rijk versierd met eiken- en rozenloof. De
versieringen zijn niet langer uit de vrije hand op
de potten geboetseerd, maar zijn met behulp van
appliques opgeplakt. Aan de hand van houtsne-
den worden stempels gemaakt (patrijzen), die
weer worden gebruikt om malletjes (matrijzen)
te maken. In die malletjes worden plakjes klei
gedrukt (appliques) die als decoratie op de potten
worden geplakt.

Ranken symboliseren de wouden van wildemannen

Er heerst in die dagen, die we kunnen kenschetsen
als de overgangsfase van de christelijke middel-
eeuwen naar de humanistische nieuwe tijd, een
ambivalente houding ten opzichte van de natuur.
Enerzijds stond die symbool voor een onchristelijke
wereld die gekenmerkt werd door het onbeheerste
en onbeschaafde. Anderzijds was in de natuur de

aan de zondeval voorafgaande onbedorvenheid te
vinden. Een populaire bewoner van deze wereld,
met beide karakteristieken, was de wildeman.
Wildelieden waren de geheel behaarde bewoners
van ontoegankelijke wouden die zich volgens over-
levering ongebreideld overgaven aan wild dansen,
overmatig drinken en ongeremde seksuele uitspat-
tingen. Tegelijk werden ze gezien als onbedorven
wezens die leefden in een staat van voor de zonde-
val. Als decoratiemotief vinden we wildemannen
en -vrouwen op tal van gebruiksvoorwerpen, zoals
tapijten, minnekisten en kandelaars. De grootste
populariteit van de wildelieden is te vinden in het
Duitse en Slavische taalgebied.

Ook voor de baardmanmaskers op de hier bespro-
ken kannen is al vaak geopperd dat deze mogelijk
wildemannen voorstellen. Wanneer we de soms
woeste koppen op dit soort kannen bezien, lijkt
deze veronderstelling op zijn minst het overwe-
gen waard. Het zijn echter vooral de eiken- en
rozenranken die deze interpretatie ondersteunen.
Wildelieden worden op contemporaine prenten
en wandtapijten opvallend vaak weergegeven te
midden van vergelijkbare bloem- en bladranken.
Deze ranken symboliseren de dichte wouden die
het leefgebied van deze wezens vormden.

Op veel van deze kannen treffen we direct onder
de baardmanmaskers tussen de ranken geplaatste
vogels of leeuwen aan. Deze kunnen geduid wor-
den als het gedierte dat deze wouden bevolkt. De
gebruikte diersoorten hadden in de late middeleeu-
wen diverse allegorische betekenissen en ook op
wandtapijten vormen ze, vergezeld van eenhoorns,
vaak de vaste metgezellen van wildelieden. De
baardmannen waarop onder de 'wildeman' een
gekruisigde Christus is aangebracht, lijkt vooral
bedoeld om de tegenstelling tussen goed en kwaad
weer te geven.

Links: Drie baardman-
kruiken. Van boven naar
onder: opgevist uit de Baai
van Batavia (Jakarta),
met aangegroeide schelp,
herkomst Frechen, ca.
1620, particuliere collectie.
Overleveringsstuk,
herkomst Frechen, ca.
1570, particuliere collectie.
Overleveringsstuk,
herkomst Raeren, ca.
1580, particuliere collectie.
Rechtsboven: Gezicht op
Batavia met de bergketen
van de Salak, Pangerango
en Gede. Gezien vanaf het
water, met schepen van
de Nederlandse vloot op
de rede. Hendrick Jacobsz.
Dubbels. 1640 - 1676.
Collectie Rijksmuseum
Amsterdam

Populariteit

De hoogtijdagen van baardmankruiken is zonder twijfel de tweede helft van de 16de en de vroege 17de eeuw. Hoewel in deze periode de mooiste voorbeelden zijn gemaakt, lijken de baardmannen doorgaans weinig betekenis meer te hebben. Zowel in Keulen, Frechen, Siegburg, Langerwehe als in Raeren worden kannen met fraaie gezichtsmaskers en gedetailleerd uitgewerkte medaillons met vaak Bijbelse of aan de oudheid ontleende voorstellingen gemaakt. Het moraliserende karakter blijft aanwezig en komt niet alleen tot uiting in de gekozen beeldverhalen, maar ook in de stichtelijke rand-schriften als 'Godt Sie Allein Die Ehr' of 'Drinck Und Est Godt Nie Vergess'. De grote populariteit van baardmankruiken komt ook tot uiting in de kopieën die andere pottenbakkers ervan maken, zoals de baardman van Weseraardewerk die in *Vind* 28 werd beschreven.

De baardman verdwijnt naar de keuken

Die grote populariteit in combinatie met de steeds meer louter decoratieve functie van baardmankruiken leidt ertoe dat de decoraties in de loop van de 17de eeuw steeds gestileerder en minder fraai worden. Van een luxe gebruiksvoorwerp wordt de baardman meer en meer tot verpakkingsmateriaal. Van de tafel verdwijnt hij geleidelijk aan naar de keuken of de voorraadkelder als voorraadpot

voor allerlei levensmiddelen. Maar ook andere vloeistoffen worden in deze steengoedkannen verpakt. Een extreem voorbeeld is de met kwik gevulde laat-17de-eeuwse baardman die werd gevonden in een VOC-wrak en nu te zien is in de collectie van het Amsterdam Museum. In het kielzog van de VOC en andere zeevaarders vonden baardmannen hun weg over de hele wereld. Zo werd het hier afgebeelde voorbeeld (linksboven) opgevist uit de 'Baai van Batavia' (Jakarta). Omdat de kruik van niet veel later dan 1620 kan zijn en Batavia in 1619 door de Hollanders werd gesticht, moet deze door een van de eerste bewoners zijn meegebracht.

Romeinse keizers

Het vervaardigen van baardmannen was rond 1600 verworden tot massaproductie. Het gros werd nog wel voorzien van een baardmanmasker en een of drie zegels op de buik, maar daar bleef het dan bij. Om aan de hoge vraag van vooral kruikenhandelaars uit Nederland en Engeland te voldoen, was het te kostbaar geworden om de kruiken nog langer uitbundig te versieren. Een uitzondering vormt een groep grote rijk versierde kruiken die omstreeks 1600 zijn vervaardigd. De eerste exemplaren zijn grote kruiken met een kogelvormig lichaam, met een korte, smalle hals, een gladde voet, en een breed bandoor of een gevlochten oor. Dit alles afgewerkt met een baardmanmasker op de hals en voorzien van drie grote appliques op de buik, deels ingekleurd met kobaltblauw. De applique onder het baardmanmasker is vaak het devies van het Heilige Roomse Rijk, ofwel de dubbelkoppige adelaar met in het lichaam de wapenschilden van de zeven keurvorsten en de burgerstanden.

Links: Twee baardman-kruiken met dubbelkoppige rijksadelaars, gevonden in Noord-Holland, links 1604 en rechts 1587, herkomst Frechen, particuliere collectie.
Volgende pagina's: Baardmankruik met getorst oor en portretten van de keizers Vitellius (keizer in 68/69 na Chr.) en Vespasianus (keizer van 69 tot 79 na Chr.) gevonden in Noord-Holland, herkomst Frechen, ca. 1600, particuliere collectie.

De appliques ter weerszijden hiervan zijn vaak medaillons met portretten van Romeinse keizers. De toenmalige (Duitse) heersers van het Heilige Roomse Rijk zagen zichzelf als erfgenamen van keizer Karel de Grote en door de val van Constantinopel als de enige en rechtmatige erfgenamen van de Romeinse keizers en daarmee van de titel keizer. Keizer Maximiliaan I en zijn opvolgers voerden een actieve cultuurpolitiek om de macht en het aanzien van het heilige Roomse rijk te benadrukken en de keizer te verheerlijken. De dubbelkoppige adelaar was het symbool van het Heilige Roomse Rijk. Het stond symbool voor de macht die deze door god aan de Roomse keizer was gegeven. Steden als Keulen, Augsburg en Mainz konden teruggrijpen op een kleurrijk verleden binnen het Romeinse Rijk. Dit gegeven werd ondersteund door de imposante resten en de talloze bodemvondsten die te pas en te onpas in en rondom deze steden werden aangetroffen. Een verleden dat ver terugging was destijds een beproefde methode om de status en het prestige van een stad en haar bewoners te benadrukken.

Trouw aan Roomse Rijk

De stad Keulen en haar inwoners en vooral de bestuurlijke elite zagen zichzelf niet alleen als vertegenwoordigers van het wereldse gezag, maar ook als de rechtmatige nakomelingen van de Romeinse senatoren. Een mooie verwijzing hiernaar zijn de keizersportretten waarmee het plafond van de raadszaal van het oude Keulse stadhuis versierd is. De eerste exemplaren van kruiken met Romeinse keizers zouden dan ook een opdracht geweest kunnen zijn van het Keulse stadsbestuur. De kannen combineerden het toenmalige heden (de dubbelkoppige adelaar) en het eerbiedwaardige verleden (de keizersmedaillons).

De kruiken benadrukten de status van de stad

De kruiken waren daarnaast niet alleen bedoeld om uit te schenken en te drinken, ze hadden tevens tot doel om middels hun grootte en decoratie de status en het prestige van de stad en zijn vertegenwoordigers te benadrukken. Het moet een schot in de roos geweest zijn. Binnen niet al te lange tijd werden talloze exemplaren afgenomen door handelaren uit Nederland en Engeland die ze doorverkochten aan particuliere gebruikers. De symboliek zal bij hen wellicht een ondergeschikte rol hebben gespeeld. Toch is ook hier wellicht meer aan de hand. West-Friesland, en dan met name de dorpen in de Streek en op het Schermereiland, blijkt een rijke vindplaats voor dit soort baardmannen te zijn. In dit deel van de toenmalige Nederlanden waren veel katholieken te vinden. Tal van andere vond-

sten uit deze regio, zoals wijwaterbakjes en ander-soortige voorwerpen met typisch katholieke voorstellingen, wijzen hier eveneens op. Wellicht waren ook dit soort kannen een uiting van trouw aan de toenmalige koning en het heilige Roomse Rijk, waar Nederland immers tot aan de Tachtigjarige Oorlog deel van uitmaakte. Daar komt natuurlijk bij dat de bewoners van West-Friesland beschikten over voldoende financiële middelen om dit soort producten te kunnen kopen.

20ste-eeuwse baardmannen

Hoewel baardmannen vanaf de latere 17de eeuw steeds meer tot verpakkingsmateriaal verwerden, bleven ze blijkbaar toch altijd populair. Zo maakte de bekende Goudse pijpen- en aardewerkfabriek Goedenwaagen in de jaren 20 van de vorige eeuw baardmannen met een intens groen en rood gekleurd loodglazuur.

Ze gebruikte een originele 17de-eeuwse baardman uit Frechen om de mallen te maken waarin de kruiken gegoten werden. We kunnen de Goudse baardmannen goed dateren, omdat ze voorkomen met alleen het merk van Goedenwaagen en modelnummer 176, maar ook met het merk Goedenwaagen Distel en modelnummer 746. Goedenwaagen nam in 1924 de Amsterdamse plateelbakkerij de Distel over en schreef toen de modelnummers in voor de reeds bestaande eigen reeks modellen. Zo weten we dat de rode en groene baardmannen kort voor en kort na 1924 in productie moeten zijn geweest. In dezelfde periode maakte Plateelbakkerij Zuid-Holland, een ander Gouds bedrijf, vergelijkbare baardmannen, die voor zover bekend alleen in groen geglazuurde versie vervaardigd zijn. Op de achterzijde van deze voorwerpen kunnen we boven de bodem de naam 'Hulstkamp' lezen, een verwijzing naar het bedrijf dat de met likeur gevulde kruiken aan de man bracht.

Tijdens de door Beatrix verrichte, officiële opening van de oostelijke tunnelbuizen en het nieuwe station Blaak van de Willemstunnel in Rotterdam, op 15 september 1993, kreeg de koningin een baardman cadeau. Het voorwerp stond symbool voor de talloze bodemvondsten die tijdens de bouw te voorschijn waren gekomen. De andere genodigden kregen een met jenever gevulde replica, wederom gemaakt door Goedenwaagen, hoewel het bedrijf inmiddels naar Nieuw Buinen was verhuisd. Zo kreeg een eeuwenlange traditie een vervolg in onze tijd en ontstond er weer een nieuwe loot aan de inmiddels enorme stam van de gezichtskruiken.

Oproep

Over baardmannen valt nog veel te vertellen. Er is een enorme variatie aan modellen en decoraties. En die willen we graag tonen in een rijk geïllustreerd boek. Heeft u mooie of juist afwijkende voorbeelden in uw bezit? Stuur dan een foto naar info@vindmagazine.nl en wellicht wordt ook uw baardman in deze publicatie opgenomen.

